

A társadalomtudományok világrendszer-szemléletben

A XIX. század és a XX. század eleje az az időszak, amikor az emberrel foglalkozó tudományok ma is ismert szervezeti struktúrái megszilárdultak. 1800-ban a ma bevettnek számító kategóriák (vagy „diszciplínák”) – mint a történettudomány, a közgazdaságtan, a szociológia, az antropológia, a politikatudomány – szinte egyáltalán nem léteztek önálló tudományágként. Legalábbis egészen biztosan nem kínáltak alapot oktatók és kutatók csoportjainak éles elkülönültségére. Azt a némiképp tekervényes történetet, aminek eredményeképpen az emberi megismerést foglalkoztató problémák és fogalmak összekapcsolódtak és sajátos formát öltöttek, nagy „módszertani” viták alakították, amelyekről „történetfilozófia” címszó alatt még ma is hallunk időnként. E viták közül az egyik legnagyobb hatású az úgynevezett *nomotetikus* (törvénykutató) és az *idiografikus* (az egyediségek leírására törekvő) tudás közötti különbségről, az emberi viselkedés általánosíthatóságáról, annak lehetséges és lehetetlen voltáról folytatott vita volt az *univerzalizálók* (universalizers) és a *partikularizálók* (particularizers) között.

Az általánosításra törekvő univerzalizálók „tudósoknak” nevezték magukat. Jellemzően úgy érveltek, hogy az emberi viselkedés ugyanolyan természeti jelenség, mint bármi más, és ezért ugyanúgy vizsgálható, mint bármely más természeti jelenség, a logika ugyanazon szabályait („a tudományos módszert”) kell használni a vizsgálat során, ami alkalmas arra, hogy általuk a természettudományokéval összehasonlítható pontosságú eredményekre jussunk. A partikularizálók ezzel szemben gyakran „humanistáknak” nevezték magukat. Jellemzően úgy érveltek, hogy az emberi élet, mivel gondolkodó lények életéről van szó, nem közelíthető meg ugyanolyan módon, mint más természeti jelenségek, mégpedig két okból. Vagy azért, mert – mondták egyesek – az embereknek lelkük van és ezért ellenállnak a megismerés mesterséges egységesítési törekvéseinek; vagy azért – így mások –,

mert a kutató, aki maga is ember, szükségszerűen befolyásolja elemzésének tárgyát abban a folyamatban, aminek során megfigyeli őt és ezért általánosításai sosem lehetnek érvényesek.

Az efféle nagy vitákhoz hasonlóan ebben is sok mindent el lehetett mondani a téma kapcsán és ami elhangozhatott, az nagyrészt el is hangzott. Mindez nem jelenti azt, hogy e vitának vége vagy megfeledeztünk róla, hanem csak azt, hogy a megosztottság intézményesült és ezért fennmaradt. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy az univerzalizálók foglalták el a közgazdaságtani, szociológiai és politikatudományi, a partikularizálók pedig a történettudományi és az antropológiai tanszékeket. A szervezeti választóvonalak rendkívüli szeszélyessége folytán nyilvánvalóan mindkét „szaktudományi” struktúrában voltak egyet nem értők és másként gondolkodók, akik eltértek e főszabálytól (mint a politikatudomány területén a politika „elméletével” foglalkozók és az antropológia területén a nyelvészek). No, de sebjaj! A befolyási övezetek határait meghúzták, a kialakult erőviszonyokat, a *status quót* pedig nagy becsben tartják és gondosan ápolják.

E némiképp leegyszerűsítő képen azért persze finomítani kell, hogy a térbeni, regionális változatosságot is figyelembe vegyük. E leírás a leginkább a világrendszer angol–amerikai centrumára illik. A németeket felháborították a társadalomra vonatkozó tudás e brit meghatározásai, ezért létrehoztak egy bizonytalan keveréket, a *Staatswissenschaftot*, egyfajta *államtudományt*. Egyes franciákat felháborított más franciák sikertelen felháborodása, ami az *Annales* iskola megszületéséhez vezetett. A nyugat-európai munkásosztályokat pedig felháborította a rendszer egésze, ezért a hivatalos tudományosságon kívüli kritikus szemléletmódhoz, a marxizmushoz fordultak, amely kihívás elé állította az „univerzálíák” univerzalitását, az „általános és egyetemes igazságok” általánosságát és egyetemességét.

Az univerzalizálók és partikularizálók közötti nagy módszertani szakadás mindent átható intézményesülése mögött, mint általában ez lenni szokott, egy rejtett, de nagyon fontos megegyezés húzódott meg: az elemzés alapegységét az egyes társadalmak képezik. Úgy tűnt, hogy mindenki egyetért abban, hogy a világ különböző „társadalmakból” tevődik össze. Abban ugyan nem értettek egyet, hogy vajon az összes társadalom (ha más-más ütemben is) *hasonló* történelmi utat jár-e be, vagy pedig minden egyes társadalom a saját történelmi útját járja. Nem értettek egyet abban sem, hogy vajon a kérdéses társadalom „állam”, „nemzet” vagy „nép” formáját ölti-e.

Abban azonban egyetértés volt köztük, hogy elemzéseikben mindig valamilyen politikai-kulturális egységről van szó.

A második világháború utáni időszakban, sok más területhez hasonlóan, e szellemi áramlatok a „fejlődési szemléletnek” („developmentalism”) nevezhető felfogásban csúcsosodtak ki. E szemlélet híveinek többsége kéz a kézben haladt a „behaviorizmussal”. E szemlélet szerint, minden állam elkötelezett a „fejlődés” mellett (ami sok esetben a „nemzetté válást” jelentette), az előrehaladás a fejlődésben egyidejűleg és mennyiségileg mérhető, és az e mérésekből levont ismeretek alapján a kormányok érdemben gyorsítani tudják ezt az ajánlott és kívánatos folyamatot. Feltételezték, hogy mivel ezek az államok párhuzamos utakon haladnak, *minden* állam eleve rendelkezik a kívánatos eredmények elérésére való képességgel. Az egyetlen komoly intellektuális kérdés az, hogy miért nem teszi ezt oly sok állam.

Ez az álláspont meghódította az egész tudományos világot – nemcsak a hegemon hatalom, az Egyesült Államok és szövetségesei, Nyugat-Európa, hanem fő ellenlábasuk, a Szovjetunió tudományos világát is. A fejlődést előmozdítani hivatott kormányzati lépésekre és az azt akadályozó társadalmi erőkre vonatkozó elméletek rendkívül különbözőek voltak ugyan, de az elemzés keretéként a „fejlődés szemléletmódja”, vagyis a fejlődésre való képesség és a fejlődés kívánatossága az 1960-as évek közepéig elsődleges maradt. Míg nem azonban a gazdaság valósága és két politikai fejlemény miatt mégis csak zátonyra futott.

A gazdasági realitás az volt, hogy minden elmélet és kifejtett erőfeszítés (támogatás, technikai segítség, beruházás az emberi erőforrásokba) ellenére a „fejlett” és a „fejlődő” országok közötti úgynevezett „szakadék” nemhogy szűkült volna, hanem tovább szélesedett.

A két politikai fejlemény végső soron csupán e gazdasági realitás következménye volt. Az egyik a nemzeti felszabadító mozgalmak világmeéretű megerősödése volt, amelyek több-kevesebb sikerrel fegyveres harcot folytattak a függetlenségért – mint Vietnámban, Algériában, Kubában. Harcuk visszhangot váltott ki az Egyesült Államokban, Nyugat-Európában, a „Harmadik Világban”, a diákok és az egyetemi tanárok körében, ami megrázta a fejlődésszemlélet képviselőinek addig minden különösebb kihívást nélkülöző, magabiztos uralmát.

Ugyane politikai megrázkódtatások a kommunista országokra is hatottak, ahol a válságok egymáshoz kapcsolódó sorozata – a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa, a „forrongások”

Kelet-Európában, Kína és Szovjetunió szakítása, a kulturális forradalom, az „eurokommunizmus” felemelkedése – szintén aláásta a fejlődési szemlélet sztálinista változatának hitelét, a nyers szakaszét, amelyen minden országnak keresztül kellett mennie.

Amikor úgy tűnik, hogy egy elmélet többé már nem látja el megfelelően a neki szánt *társadalmi* feladatot, a tudósok rend szerint kezdik megkérdőjelezni intellektuális hitelességét. Amint a „fejlődési szemlélet” egyre kevésbé bizonyult alkalmasnak az általunk átélt társadalmi valóság magyarázatára, különféle szerzők sorra bírálták ennek egyik-másik előfeltevését és kezdtek tapogatózni egy másik értelmezésmód és az abból fakadó magyarázat felé, amit „világrendszer-szemléletnek” lehetne nevezni.

A fejlődés- és a világrendszer-szemlélet közötti kulcsfontosságú különbség a kiindulópontban, az elemzési egység meghatározásában van. A fejlődési szemlélet szerint az az egység, amin belül a társadalmi cselekvés elsősorban végbemegy, egy politikai-kulturális egység, az állam, valamely nemzet vagy nép. A fejlődési szemlélet e vizsgált egységek közti eltérések magyarázatát keresi, beleértve azt a kérdést is, hogy miért különböznek gazdaságaik. A világrendszer-szemlélet ezzel szemben abból indul ki, hogy a társadalmi cselekvés a társadalmi munkamegosztás szabta kereteken belül megy végbe. *Empirikusan* azt kívánja feltárni, hogy ez politikailag vagy kulturálisan egységes-e, *elméletileg* pedig azt, hogy milyen következményekkel jár e társadalmi munkamegosztás szabta keret léte vagy nemléte.

Túllépve azon az *előfeltevésen*, hogy adva van egy „társadalom”, arra kényszerülünk, hogy az anyagi világ más szerveződési lehetőségeit vizsgáljuk. Ténylegesen azonban gyorsan felismerjük, hogy a lehetőségek száma korlátozott. E lehetőségeket különféle „termelési módoknak” nevezhetjük, ami nagyon közel áll ahhoz, amit első pillantásra e kifejezés közvetít: az a mód, ahogyan döntéseket hoznak a termelő feladatok elosztására, a megtermelendő javak és a befektetendő munkaidő mennyiségére, a fogyasztásra vagy felhalmozásra szánt javak mennyiségére, a megtermelt javak elosztására vonatkozóan.

Az egyik, történetileg a legelső módot *viszonossági-származási módnak* (*reciprocal-lineage mode*) nevezem. Ez azon munkafeladatok korlátozott elemi szakosodásán alapul, amelyek termékeit a termelők visznonossági alapon cserélik ki egymásra. E módban a fő termelési erőforrás az emberi munka, és ezért a csoport túlélésének fő biztosítéka az újratermelés feletti ellenőrzés (a nők és termékenységük feletti ellenőrzés útján). Egy bizonyos szint feletti termelés esetén az

arra alkalmas fiatalok politikai átalakulással kilépnek az idősebbek ellenőrzése alól, így aztán bár vannak egyenlőtlenségek, ezek korlátozott mértékűek.

Az ilyen rendszerek fizikai méreteiket tekintve kicsik és a gazdasági határok nagyrészt azonosak a politikai és kulturális határokkal – empirikusan ez így van (és úgy gondolom, elfogadható, hogy ennek elméletileg is így kell lennie). A *kis rendszerek* (*mini-systems*) lehet a legáltalóbb elnevezés rájuk nézve. Úgy vélem, az ilyen kis rendszerek nemcsak fizikai kiterjedtségüket illetően kicsik, de történetileg is rövid életűek (értve ezen mondjuk hat generáció életének időtartamát). Rövid életidejüknek számtalan oka van: e technikailag alacsony fokon álló népeket egyszerre fenyegeti az a veszély, hogy kihalnak (háború vagy természeti csapás következtében); hogy leigázzák őket; hogy a csoport részekre szakad a felhalmozott készletek lassú növekedése miatt; hogy a fizikai menekülés és az új körülményekhez való igazodás miatt a munkamegosztás újjászerveződik.

Ha e lírás pontos, akkor a történeti múltban számtalan ilyen csoport létezett anélkül, hogy bármilyen feljegyzés fentmaradt volna működésükről. Vannak etnológusok, akik azt állítják, hogy rendelkeznek ilyen csoportoktól származó forrásokkal, de a magam részéről kételkedem abban, hogy e tanulmányozott csoportok valóban önálló rendszerek voltak-e. A legtöbb ilyen elemzés egyik előfeltétele ugyanis az, hogy egy sokkal átfogóbb munkamegosztással rendelkező nagyobb politikai egység birodalmi ellenőrzést gyakorolt a szóban forgó terület (és az ott valaha élt csoport) felett.

Empirikus ismereteink nagyrészt a munkamegosztás azon átfogóbb rendszereiről vannak, amiket világrendszereknek nevezek. A „világ” kifejezésen a kis rendszereknél szélesebb területet átfogó és hosszabb ideig fennálló munkamegosztást értek, amelynek keretei között egynél több „kulturális” csoportosulás él, és amely politikailag lehet egységes, de lehet nem egységes is.

Mostanáig a világrendszerek két alapformája létezett. Az egyik az egységes politikai rendszer, amit „világbirodalomnak” nevezhetünk, a másikat pedig pontosan a politikai egység folyamatos hiánya jellemzi, ez a „világgazdaság”.

A „világbirodalomnak” változatos politikai felépítményei és kulturális következményei lehetnek. Max Weber *Gazdaság és társadalomja* jórészt e változatok formatana. A termelési mód azonban közös valamennyi formában. E termelési mód elegendő többletet állít elő a föld megművelésével (mivel a viszonyossági-származási módnál fejlet-

tebb technológián alapul) ahhoz, hogy mind a nem a földművelésből származó javakat előállító kézművesek, mind pedig a legátfogóbb értelemben vett „igazgatási” réteg megélhetését biztosíthassa. Míg a földművelők és a kézművesek-iparosok bizonyos értelemben „kicserelik” egymással megtermelt javaikat (vagy viszonyossági alapon, vagy a helyi piacokon), addig az „igazgatással foglalkozók” kényszerítő eszközökkel („adóként”, „sarcként”, „hűbérként”) vonják el e javakat. Ezeket azután valaki vagy valamely intézmény előbb központosítja, majd „újraosztja” az „igazgatási bürokráciának”. (Hogy e központosító-újraelosztó intézmény milyen távolságra van a termelőtől, az a formák különbözőségét meghatározó egyik fő változó.)

E termelés mód megkülönböztető jegye a viszonyossági-származási módhoz képest egy olyan osztály léte, amely nem termel „javakat”, de mégis részesül belőlük (mégpedig bőségesen).

Van azonban lényegi hasonlóság is e két modernitás előtti forma között. Egyik termelési módtól sem várták és nem is volt kívánatos, hogy a lehető legtöbbet termeljék. Ennek oka világos. Minthogy ebben az újraelosztó-adófizető formában a többletelvonás felfelé irányuló áramlásának intézménye ugyanaz a „bürokrácia” volt, mint amelynek e szerkezet csúcán „újraosztották” e többletet, a túl nagy többlet erős kísértést keltett e felfelé áramló többlet „előzetes megdézsmálására”. Ez természetesen folyamatosan meg is történt. Ez azonban azt jelenti, hogy az uralkodó csoportok mindig is a foglyai voltak egy ellentmondásnak: többet akartak, de nem „túl sokat”.

Ennek aztán számos következménye lett. Önmagában a technológiai haladás nem volt kívánatos. Kétségtelenül zajlott, de a termelés bővítése valószínűleg kevésbé volt kívánatos. Inkább azt várták, hogy a tényleges termelés *ne essen vissza* amiatt, hogy a fejlettebb technológiával kevesebb munkával megtermelhetők a szükséges javak. Másodszor, az uralkodó csoportok ellentmondó igényeiket (hogy legyen több, de ne túl sok) az elvonás mértékének rögzítésével közvetítették a közvetlen termelők felé. Nem lehet azt mondani, hogy az elvonás e mértékei sosem változtak. Állandóan változtak, de nem folyamatosan: a társadalomszerkezet fő ideológiai elve az a mítosz volt, hogy az elvonás mértékei nem változnak.

E termelési módban az egyenlőtlenségek a viszonyossági-származási módhoz képest óriási méreteket öltöttek, voltak azonban beépített korlátok is. Az uralkodó csoportok élet és halál urai voltak, a közvetlen termelők felett pallosjuk volt. Rendes körülmények között azonban az éhínségek megakadályozásával foglalkoztak. Ennek oka,

hogy az uralkodó csoportok „rögzített” jövedelme a teljes termelés „rögzített” becsléséből leszámított elvonás „rögzített” szintjétől függött. Éhínség a helyi uralkodó csoportok erőfeszítései ellenére is bekövetkezett időről időre, ennek ellenére ritkán maradtak közömbösek iránta.

Az ilyen rendszerek fizikai méreteiket tekintve nagyobbak voltak, mint a viszonyossági-származási formák, alkalmasint pedig nagyon nagyok voltak, mint például a Római Birodalom fénykorában – empirikusan ez így van (és megintcsak azt gondolom, hogy ennek elméletileg is így kell lennie). A gazdasági munkamegosztás keretei közt változatos „kulturák” virágoztak – a földművelők, a „világ”-kereskedelmet folytatók, a birodalmon belül különböző helyeken „igazgatást” végzők endogám csoportjaié. E termelési mód kulcsa azonban a gazdaság politikai egysége volt. Függetlenül attól, hogy e politikai „egységhez” szélsőséges igazgatási decentralizáció (a „feudális” forma) vagy viszonylag erőteljes központosítás (a tulajdonképpeni „birodalom”) társult-e.

A neolitikus forradalomtól kezdve létrejöttek ilyen „világbirodalmak”, és mostanság is létrejönnek hasonlók. Számuk nagy volt, de azért nem „megszámlálhatatlan”. E rendszerek különböztek méretük, elszigeteltségük, ökológiai alapjuk és más tényezők tekintetében. De e rendszerek *mintázata* egyaránt ciklikus volt. Méretük és ezért a teljes elsajátított többlet növekedése addig a pontig volt lehetséges, amíg az elsajátítás bürokratikus költségei nem haladták meg azt a többletet, amit társadalmilag és politikailag még hatékonyan el lehetett sajátítani. Amikor ezt elérték, megindult a hanyatlás és a visszahúzódás.

A növekedés és zsugorodás ciklusával együtt járt azon „egységek” bekebelezése, illetve függetlenedése, amelyek – amikor a „világbirodalomnak” nem voltak részei, viszonyossági-származási kis rendszert alkottak, de amikor e rendszer részeivé váltak – csak egy *helyet* jelentettek, amire azok vetettek ki sarcot, akik társadalmi-gazdasági önállóságukat felszámolták. A termelés e két módja párhuzamosan létezett évezredekken át.

A „civilizáció” kifejezést gyakran az ilyen „világbirodalmak” uralkodó és „igazgatási” rétegei által létrehozott „magaskultúra” értelmében használják. És mivel egy bizonyos kultúra formái bizonyos mértékben „újja is éledtek”, amikor ugyanabban a földrajzi övezetben egy új világbirodalom jött létre, a „civilizáció” fogalmát abban az értelemben is használhatjuk, mint amely felöleli mindazon kulturális formákat, amelyek közösek az adott övezetben *egymást követő* világbirodalmak-

ban. (Kína a legjellegzetesebb példája annak, ahogyan világbirodalmak egész sora követi egymást.)

Mivel a világbirodalmak szükségleteinek kielégítését megkönnyítette az igazgatás „racionalitása”, bevett gyakorlattá vált, hogy „feljegyzéseket” készítenek. Ebből következően számottevő mennyiségű „dokumentáció” maradt ránk, melyből feltárható e rendszerek működése, és amelyek „megfigyelésével” visszatekinthetünk a történeti időben (vagy inkább jelenlegi kívánalmaink szerint rekonstruálhatjuk e működést).

A „világgazdaság” olyan társadalmi rendszer, amely alapvetően különbözik a „világbirodalomtól” és még inkább eltér a kis rendszertől – mind formális szerkezetét, mind termelési módját tekintve. Formális szerkezetként a világgazdaságot a munkamegosztás olyan kereteként határozhatjuk meg, amin belül különféle kultúrák találhatók. Vagyis a világgazdaság is *világrendszer*, akárcsak a világbirodalom, abban azonban különböznek, hogy a világgazdaság nem rendelkezik átfogó politikai szerkezettel. Az elsajátított többlet újraelosztásához szükséges politikai szerkezet nélkül a többletet csak a „piacon” keresztül oszthatják újra. A világgazdaságon belüli államok beavatkozása azonban gyakran torzíja a piacot. E termelési mód ezért kapitalista.

A kapitalista termelési módon belül cserére termelnek, így e módot a piaci jövedelmezőség határozza meg. E piacon minden vevő olcsón akar vásárolni (vagyis azt, amit – hosszú távon – a leghatékonyabban állítottak elő és adtak el), és minden eladó drágán akar eladni (ezért abban érdekelt, hogy mások hatékonysága ne rontsa javainak értékesítését). Így az egyént vásárlóként jutalmazza a hatékonyság, eladóként pedig politikai hatalmát használja fel, hogy korlátozza e hatékonyságot.

Az alapvető ellentmondás, ami társadalmi rendszerként a kapitalizmust informálja, egyszerre fakad a vevők kívánatos szabadságából és az eladók nem kívánatos szabadságából – a munka szabadságából, a termelés tényezőinek szabad áramlásából, a piac szabadságából. A szabadság és a szabadságnélküliség együttese a kapitalista világgazdaság meghatározó jellegzetessége. E szabadsággal kapcsolatos ellentmondás áthatja politikáját, kultúráját, társadalmi viszonyait.

Míg az újraelosztó-adóztató módban a termelés mennyisége társadalmilag többé-kevésbé „rögzített”, a kapitalista módra ennek pontosan az ellenkezője igaz. A magánhaszonnak, vagyis a profitnak nincsen társadalmi korlátja, csak piaci: az eladók egymás közötti versenyre és a vásárlók elégtelen száma. Az egyes egyedi termelő nem

rögzített mennyiséget termel, hanem olyan sokat, amennyit csak tud, és minden olyan jelenséget – tudományt és technológiát – üdvözöl, ami termelését hatékonyabbá teszi. Ám amit egyszer megtermelt, azt el is kell adnia, különben nem jut haszonhoz, nem realizálja a profitot. És amint realizálja a profitot, minél kevesebbet fogyaszt el belőle azonnal, annál nagyobb profit válik realizálhatóvá a jövőben.

Mivel azonban mindenki ilyen módon jár el – ez a „termelés anarchiája” –, hamarosan elkövetkezik az a pont, amikor a további termelés már nem profittal, hanem veszteséggel jár. Ennélfogva ez is ciklikussá válik – ám ez nem a világbirodalmak politikai ciklusa, hanem a világgazdaságok gazdasági ciklusa.

Biztosak lehetünk benne, hogy a világgazdaságban hatalmas elosztási egyenlőtlenségek is vannak. Valószínűleg *nagyobbak* is, mint a világbirodalmakban (bár a liberális társadalomtudomány mindig ennek ellenkezőjét hangoztatja). Ennek oka a – technológiai haladásnak köszönhetően – nagyobb vagyoni egyenlőtlen elosztásával és azzal a technikával áll összefüggésben, amivel ezt az egyenlőtlen elosztást kikényszerítik.

Az újraelosztó rendszerekben a hatalommal rendelkezők elsődleges fegyvere a kard. Így a politikai élet alaptörvénye, hogy a politikai ellenállóknak halál jár, az alkalmazkodó termelők pedig az élet legalapvetőbb feltételeit kapják osztályrészüil. A kapitalista módban azonban, amin belül *gazdasági* ciklusok okoznak hullámzást, a termelő élete a többlet fogyasztójaként haszontalanabb lehet, mint amilyen hasznos a többlet termelőjeként. Így a politikai-katonai gépezet gyakran úgy segítheti elő a leginkább a profit lehető legmagasabbra tornázását, ha éhínséget okoz – mind szó szerint, mind átvitt értelemben.

Történelmileg a világgazdaságok rendkívül törekeny intézmények voltak, élettartamuk valószínűleg rövidebb volt egy évszázadnál és így csak kevés lehetőségük volt arra, hogy a tőke folyamatos terjeszkedését szolgáló rendszerré váljanak. Hiányoztak belőlük azok a politikai szerkezetek, amelyek megakadályozták volna bizonyos térségek kiválását a rendszerből. Így aztán az újra és újra kialakuló világgazdaságok gyakran széthullottak. Vagy, ha nem így alakult, annak oka az volt, hogy valamelyik tagállam kibővült és teljes egészében kitöltötte a munkamegosztás körüli határokat. A világgazdaság így világbirodalommal alakult, és a kapitalista mód kezdeményei gyorsan beolvadtak egy újraelosztó-adóztató termelési módba.

A modern világról mármost azon kapitalista világgazdaság felemelkedését érdemes megjegyezni, *amelyik túlélte mindezt és fennmaradt.*

Valójában többet is tett, mintsem csak egyszerűen fennmaradt: kivi-rárgzott, az egész földön elterjedt (eltörölte az összes, addig megmaradt kis rendszert és világbirodalmat), majd technológiai és ökológiai „robbanást” idézett elő a természeti erőforrások felhasználásában.

Három különálló intellektuális kérdést érdemes feltenni e modern világrendszeréről. Az első keletkezésének magyarázatára vonatkozik: hogyan történhetett meg, hogy a XVI. századi európai világ-gazdaság fennmaradt, szemben a korábbi hasonló rendszerekkel? A második: hogyan működik egy ilyen rendszer, miután megszilárdult? A harmadik: milyen alapvető hosszú távú tendenciái vannak e kapitalista rendszernek, és hogy társadalmi rendszerként milyen okok járulnak majd hozzá végső hanyatlásához?

Mindhárom kérdés hosszú és összetett választ igényel, közülük egyik sem válaszolható meg röviden valamennyire is kielégítő módon. Mivel azonban e kérdésekre máshol már megpróbáltam hosszabban választ adni, az alábbiakban csupán álláspontom váza következik a lehető legrövidebb formában.

A kapitalista világ-gazdaság keletkezése egy újraelosztó világrendszer, a feudális Európa „hanyatlási” folyamatához kötődik. E rendszer 1100 és 1250 közötti gyors társadalmi-gazdasági előretörésével szemlátomást „kimerítette lehetőségeit”. A következő két évszázad zsugorodó „válságában” az uralkodó rétegek reáljövedelme a jelek szerint zuhanni kezdett. Ennek egyik oka a termelők reálbérének emelkedése volt, amit demográfiai katasztrófák idéztek elő. A másik ok az a rombolás volt, amit egyrészt a kiterjedt parasztfelkelések (a kizsákmányolás korábbi túlzott mértékének következményei), másrészt pedig az uralkodó rétegek egymást pusztító háborúi okoztak (ezek a hosszan tartó fokozatos terjeszkedés következményei voltak, melyek gazdasági hanyatlást idéztek elő). Összeomlás volt kilátásban.

Ha e helyzetben a határokon túl felemelkedett volna egy világbirodalom, amely képes a rendszer centrumának (Európa régi „gerincének”) meghódítására, vagy ha a feudális Európa maga alakult volna sokkal centralizáltabbá, akkor politikai átszerveződéssel kialakulhatott volna egy hagyományos „birodalom”. Ám egyikre sem került sor. Ehelyett az uralkodó rétegek részéről a képzelőerő valamifajta újító és alkotó ugrása következett be. Ez magába foglalta a többletelsajátítás egy másik módjának kísérletét, annak kipróbálását, hogy vajon a piac alkalmas eszköz-e az uralkodó csoportok csökkenő reáljövedelmeinek helyreállítására. De része volt ennek a földrajzi terjeszkedés, a

térbeli gazdasági szakosodás, az „abszolutista” állam felemelkedése – röviden: a kapitalista világ gazdaság megteremtése.

A kapitalizmus nem egy új csoport, a városi polgárság feudális földbirtokos nemesség feletti győzelméből született. Inkább az történt, hogy a földesurak tőkés termelőkkel alakultak, az uralkodó családok lényegében *ugyanazok* maradtak. Mindez ráadásul nagyszerűen működött: erről könnyedén meggyőződhetünk, ha visszatekintünk, mondjuk, az 1450 és 1800 közötti időszakra. Megszűnt a „földesúri bevételek válsága”. A válság most a termelők bevételeit sújtotta. Ez pedig megteremtette a „szegényeket” mint fő társadalmi kategóriát.

A kialakult rendszer működése két alapvető dichotómia körül forgott. Az egyik az osztályok kettősségéből eredt, ahol a burzsoá állt szemben a proletárral, és ahol az uralkodó csoportok által gyakorolt hatalom elsődlegesen már nem a származási-születési jogokon nyugodott (mint a kis rendszerekben) és nem is a fegyveres kényszerítésen alapult (mint a világbirodalmak esetében), hanem a javak termelésének természetére és mennyiségére vonatkozó döntések meghozatalának lehetőségén (a tulajdonjogokon, a felhalmozott tőkén, a technológia feletti ellenőrzésen és így tovább.).

A másik alapvető kettősség a gazdasági szakosodás térbeli hierarchiájából fakadt, ahol a centrum állt szemben a perifériával, és ahol a többlet elsajátítása az úgynevezett „egyenlőtlen csere” révén a következőképpen történt: az alacsony bérű (de szigorú felügyelet alatt álló), kis profithoz jutó és kis tőkeigényű javakat előállító termelők által előállított többletet a magas bérű (de kevésbé felügyelt), nagy profithoz jutó, nagy tőkeigényű javakat előállító termelők sajátították el.

A kapitalista rendszer – ha úgy tetszik – zsenialitása abban áll, hogy összefonódik benne a többletelsajátítás, vagyis a kizsákmányolás e két átfedésben lévő, ám mégis különböző áramlása, és létrehozza a rendszer meglehetősen összetett kulturális és politikai szerkezeteit (valamint a bennük rejlő homályosságokat és gyanús zavarosságot). Egyebek mellett ez teszi lehetővé, hogy a ciklikus gazdasági válságok okozta politikai-gazdasági kényszerekre a térbeli hierarchiák átrendezésével válaszoljon, miközben az osztályhierarchiák lényegében érintetlen maradnak.

A kapitalista rendszer a folyton visszatérő, ciklikus visszaeséseket végső soron terjeszkedéssel oldja meg: egyszerre terjeszkedik térben kifelé és a piac „felszabadításával” befelé – emlékezzünk: a szabadpiac azon ellentmondásos jellegzetességére, hogy ami a vásárlóknak jó, az rossz az eladóknak –, mégpedig a félproletár munka kitartó

proletarizálásával és a csak félig piacorientált földbirtokok kitartó piacosításával, kereskedelmi forgalomba vonásával.

Mindkét folyamatnak vannak azonban korlátai. A földrajzi terjeszkedés esetében e határait a kapitalizmus jórészt elérte a XX. század elején. A belső terjeszkedésre azonban van még mozgáster. A világ valószínűleg nagyjából félúton jár a termelőtényezők felszabadításának folyamatában. Ám a világ e téren is elér egy *határértéket* (*aszimptotát*), amelynél a gazdasági válságok megoldásának lehetőségei nagyrészt elfogynak, és így kezdetét veszi a rendszer igazi válsága.

E szerkezeti korlátokhoz kapcsolódnak olyan további tényezők, amelyek a politikai elnyomás mértékét határozzák meg. Az egyenlőtlen elosztás rendszere (vagyis minden eddig ismert rendszer) csak elnyomással tartható fent. Ezt két tényező viszonya határozza meg: az egyik a felső rétegek képessége és szándéka az elnyomásra, a másik pedig az alsóbb rétegek képessége és szándéka a lázadásra.

Történelmi léptékben a kapitalista világgazdaságon belül az első tényező folyamatosan gyengül, a második pedig folyamatosan erősödik. Az ok egyszerű. Az elnyomás „költsége” a többlet egy részének újraelosztása az elnyomók, vagyis a közvetítő réteg között. A folyamatot „kooptálásnak” nevezik (felvételnak-beemelésnek az uralmat gyakorló szerkezetbe). Csakhogy egyre kevésbé „éri meg” kooptálni, mivel azon *csökkenő többlet* további csökkenését okozza, ami felett a legfelső rétegek rendelkeznek, azaz ebből kell újra és újra megvásárolni a közvetítő rétegeket. (Az alsóbb rétegeket nem „fizetik ki”. A lényeg éppen az, hogy őket kizsákmányolják. Onnan származik az a pénz, amiből az uralkodó rétegek „megveszik” a közvetítő rétegeket, vagyis amit zsákmányként megosztanak.)

Legyen teljesen világos, hogy mit állítok. Még ha a termelőktől származó többlet *világméretű* elsajátítása olyan magas szinten maradna is korunkban, mint a kapitalista világgazdaság korábbi korszakaiban, e többlet újraelosztása megkezdődött. A szerkezet csúcса mellett már a közvetítő rétegek is részesülnek belőle. Politikailag ennek döntő jelentősége van. A „középosztályok” úgynevezett „felemelkedését” gyakran tekintik politikai stabilizáló tényezőnek, mivel ez állítólag elvonja az alsóbb osztályoktól vezetőit. Én ezt egészen másként látom. Politikailag ez épphogy *destabilizáló* tényező, mert a csúcson lévő rétegektől vonja meg azt a jutalmat, ami elég magas ahhoz, hogy érdemes legyen érte küzdeni. Ez annak az „idegösszeroppanásnak” az oka, ami éppen beáll.

A másik oldalon az alsóbb osztályok ténylegesen egyre szervezetesebbé válnak, nem a „középosztályok felemelkedése” ellenére, hanem éppen *amiatt*. E felemelkedés egyre világosabbá teszi, hogy a termelők érdekei *nem* kötődnek a közvetítő rétegek szükségleteihez és követeléseikhez. (Ez fejeződött ki történetileg a profitok elosztásának *térbeli* újjászervezésére irányuló reformmozgalmakban és etnikai-nemzeti követelésekben.)

A kapitalista gazdaság folyamatos technológiai fejlődése olyan lehetőségeket teremt a közvetlen termelők *politikai* szerveződéséi számára, amelyek a korábbi korokban ismeretlen voltak. Ami a lázadás lehetőségeinek feltárulását illeti, a siker további sikereket szül.

Összegzendő e rövid és egyszerűsített összképet, azt mondhatjuk, hogy az áttérés a kapitalista világgazdaságról (amiben élünk) a szocialista világkormányra (aminek kiteljesítése még hosszú folyamat) elméletileg két hosszú távú tendencia következménye. Az egyik a kapitalista rendszer gazdasági életképességének fenntartásához szükséges terjeszkedés lehetőségének kimerülése. A másik pedig azon szakadék bezárulása, ami az uralkodó csoportok és a közvetlen termelők harci kedvének két politikai tényezője között *világszinten* húzódik.

A fejlődési szemlélet terméketlenségét az a tény okozza, hogy e nagyívű történelmi folyamatokat még csak megvitatni sem lehet, ha valaki az elemzés alapegységeként a politikai-kulturális egységet (az „államot”) használja. E folyamatok vizsgálata csak akkor lehetséges, ha felismerjük, hogy a világrendszert kell tanulmányoznunk ahhoz, hogy a modern kor történelmére vonatkozó adatainkat a helyükre tudjuk illeszteni. Azokat is, amelyek „univerzálisak”, és azokat is, amelyek „partikulárisak” a társadalmi szerkezetek általunk ismert történelme során.

Csak így kezdetünk „tudományosan” foglalkozni egy központi természeti jelenséggel, az emberiséggel. És csak így választhatjuk a „humánust” a lehetséges választási lehetőségek közül. E kettő tesz csak képessé bennünket, mindannyiunkat, arra, hogy lehetőségeinkhez mértén képességeink legjavát nyújtsuk, és képességeink határain belül megteremtjük a magunk világait.

(A fordítást az eredeti tanulmány alapján átdolgozta:
Éber Márk Áron)

Eredeti megjelenés: Immanuel Wallerstein A World-System Perspective on the Social Sciences. *The British Journal of Sociology*, 1976, 27 (3), 343–352.

Magyarul korábban megjelent: Immanuel Wallerstein: A világrendszer-szemlélet a társadalomtudományokban. In: Béládi László – Miszlivetz Ferenc (szerk.): „Periférikus” nemzetek és nemzetek feletti központok: Tanulmányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről. (Fejlődés-tanulmányok 4. kötet; ford.: Balogh Katalin, Bartos Gabriella, Forgács Péter és Vincze Éva. Budapest, ELTE Állam és Jogtudomány Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1980. 145–165.

A „négyek bandája”: Samir Amin, Immanuel Wallerstein, Giovanni Arrighi és Andre Gunder Frank, a világrendszer-elmélet megalapozói – egy asztalnál. Beverly J. Silver szíves engedélyével.